

Het mensenrechtelijke kader inzake de procespositie van de minderjarige: normen voortvloeiend uit het IVRK, het EVRM en andere Europese bronnen

Charlotte MOL

Universitair docent Molengraaff Instituut voor Privaatrecht en Utrecht Centre for European Research into Family Law (UCERF), Universiteit Utrecht

INHOUD

I.	Inleiding	124
II.	Kinderparticipatie: het recht om een mening te uiten	125
	A. Participatievormen	126
	B. Leeftijd en rijpheid als voorwaarde	127
III.	Passend belang	128
	A. Betekenis passend belang	128
	B. Relevante factoren voor passend belang	128
	C. Leeftijd en rijpheid als factor voor passend belang	129
IV.	Beïnvloeding?	129
V.	Informatieverstrekking en praktische zaken	130
VI.	Tot slot	131

I. Inleiding

1. Het recht van minderjarigen om te participeren, ofwel om een mening te uiten in alle aangelegenheden die hen betreffen, heeft een grote ontwikkeling doorgemaakt in de afgelopen decennia; daarbij hebben de invoering van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK) en veranderingen in de maatschappelijke opvattingen over de autonomie van minderjarigen een rol gespeeld. De ontwikkeling van de procespositie van minderjarigen in het familie- en jeugdrecht heeft zich voorgedaan op nationaal en internationaal niveau. De procespositie van minderjarigen betreft voornamelijk het recht van de minderjarigen om te participeren en zijn mening te uiten in juridische procedures die hem aangaan. Het recht om te participeren in familierechtzaken is na de totstandkoming van het IVRK ook in verschillende Europese mensenrechtelijke bronnen opgenomen en verder ontwikkeld in de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM).

2. In deze bijdrage wordt het mensenrechtelijk kader van kinderpacticipatie en de procespositie van

minderjarigen in familierechtzaken uiteengezet. De bijdrage is gebaseerd op recent afgerond promotieonderzoek.¹ Het onderzoek betrof een systematische analyse en vergelijking van de zes verschillende Europese en internationale bronnen van belang voor het recht op kinderpacticipatie. In het onderzoek zijn normen uiteengezet en besproken voor vijf hoofdthema's met betrekking tot kinderpacticipatie: participatie, ofwel het uiten van een mening of spreken van het kind zelf, hoe passend gewicht aan de mening van de minderjarige moet worden gehecht, de relevantie van leeftijd en rijpheid als voorwaarde, de impact van mogelijke beïnvloeding van minderjarigen en het belang van informatieverstrekking en praktische zaken. Gezien de omvang van de bijdrage zullen enkel de belangrijkste normen uiteengezet worden. Daarbij is de keuze gemaakt om de voorwaarde van leeftijd en rijpheid te bespreken onder het recht om een mening te uiten en onder passend belang, nu onder deze thema's de rijpheid van het kind een belangrijke rol speelt. Na een korte uiteenzetting van de zes relevante bronnen, zal deze bijdrage ingaan op het mensenrechtelijk kader voor de volgende vier thema's: in deel II het recht om een mening te uiten, in deel III passend belang voor de mening van het kind, in deel IV mogelijke beïnvloeding van het kind, en in deel V informatieverstrekking en praktische zaken.

3. Er zijn zes internationale en Europese mensenrechtelijke bronnen die betrekking hebben op het recht om te participeren: het IVRK, het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), het Europees Verdrag inzake de Uitoefening van de Rechten van het Kind (EVURK), de *Guidelines for Child-friendly justice* (GCFJ), de Aanbeveling betreffende kinderpacticipatie van de Raad van Europa (Aanbeveling)² en het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie (HvEU).

1. C.R. MOL, *The Child's Right to Participate in Family Law Proceedings according to International and European Human Rights Law*, onuitg. doctoraatsthesis Universiteit Utrecht, 2022. Het proefschrift is op 28 januari 2022 cum laude verdedigd en verschijnt aankomende zomer in de *European Family Law Series* van Intersentia.

2. Recommendation CM/Rec(2012)2 of the Committee of Ministers to member States on the participation of children and young people under the age of 18 (Adopted by the Committee of Ministers on 28 March 2012 at the 1138th meeting of the Ministers' Deputies).

4. De twee belangrijkste bronnen zijn het IVRK en het EVRM. Het belang van het IVRK is vanzelfsprekend en artikel 12 IVRK is de stuwende kracht geweest voor de ontwikkeling van kinderp participatie op nationaal en internationaal niveau.³ Belangrijk voor de interpretatie van artikel 12 IVRK is het werk van het VN Kinderrechtencomité, meer specifiek de *General Comment* over artikel 12 IVRK uit 2009.⁴ Ook al rept het EVRM met geen woord over het recht van minderjarigen om te participeren, toch is dit een zeer relevante bron gezien de ontwikkeling die zich heeft voorgedaan in de rechtspraak van het EHRM op het gebied van kinderp participatie. Onder de reikwijdte van artikel 8 EVRM, het recht op respect voor privé- en familielevens, en in enkele gevallen artikel 6 EVRM, het recht op een eerlijk proces, heeft het EHRM het recht op participatie van minderjarigen erkend in familierechtszaken. In mijn promotieonderzoek heb ik de volledige rechtspraak van het EHRM met betrekking tot kinderp participatie in familierechtszaken (88 uitspraken) grondig en uitgebreid geanalyseerd middels de methode van kwalitatieve inhoudsanalyse. Deze sociaal wetenschappelijke methode om de betekenis van kwalitatieve data op systematische wijze te beschrijven is aangepast voor dit juridisch onderzoek, waarbij de rechtspraak middels een zelf-ontwikkelde en geteste vast codeerschema is gecodeerd en geanalyseerd. Uit deze analyse zijn nieuwe inzichten gekomen over de bescherming van het recht om te participeren onder de reikwijdte van het EVRM. De waarde van het IVRK en de rechtspraak van het EHRM zit niet enkel in de inhoudelijke normen over kinderp participatie die ze bieden, maar ligt ook bij het bindend karakter van beide bronnen en de brede steun die zij op internationaal en Europees niveau genieten.⁵

5. De andere vier bronnen zijn van iets minder groot belang, enerzijds gezien het bindende karakter van deze bronnen en anderzijds vanwege de reikwijdte ervan. Het EVURK is een bindend Europees verdrag dat specifiek ziet op de procedurele rechten van minderjarigen, met name het recht om te participeren, in

familierechtszaken. Het is echter geen breed geratificeerd verdrag – slechts 20 van de 46 lidstaten van de Raad van Europa hebben het EVURK geratificeerd.⁶ Dat neemt niet weg dat het EVURK ook voor landen die geen lid zijn van het verdrag (zoals België) relevant is gezien het gebruik van het EVURK door het EHRM in zijn jurisprudentie ongeacht de ratificatiestatus van het verdrag.⁷ De GCFJ en Aanbeveling van de Raad van Europa zijn beide niet juridisch bindende bronnen⁸, maar ze bieden desondanks wel veel inzichten en aanbevelingen in de werkelijke implementatie van het recht om te participeren in allerlei contexten, waaronder het familierecht maar ook met betrekking tot bijvoorbeeld de procespositie van minderjarigen in het strafrecht of het recht om te participeren op school. Tot slot is het HvEU is wel bindend voor EU lidstaten⁹, echter ‘uitsluitend wanneer zij het recht van de Unie ten uitvoer brengen’.¹⁰ De rechten die uit het HvEU voortvloeien gelden daarom enkel voor grensoverschrijdende familierechtszaken, ofwel de toepassing en uitvoering van de internationaal privaatrechtelijke verordening van de EU, zoals de Brussel IIbis (en toekomstige Brussel IIter) verordening.¹¹

II. Kinderparticipatie: het recht om een mening te uiten

6. De eerste belangrijke stap voor kinderp participatie alsook de procespositie van de minderjarige is het recht van het kind om zijn of haar mening te uiten. Het recht om een mening te uiten is geïntroduceerd in artikel 12 IVRK. In het eerste lid is het algemene hoorrecht van de minderjarige opgenomen, in het tweede lid wordt het expliciet benoemd als recht in iedere gerechtelijke en bestuurlijke procedure. Het recht is niet onvoorwaardelijk, het wordt toegekend aan het minderjarige kind ‘dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen’, ofwel geldt er een voorwaarde van rijpheid (zie hieronder). Het recht om te participeren is ook opgenomen in het EVURK,¹² de GCFJ,¹³ de Aanbeveling en het HvEU.¹⁴

3. Zie M.R. BRUNING e.a., “Conclusion” in W.M. SCHRAMA e.a. (eds.), *International Handbook on Child Participation in Family Law*, Cambridge-Antwerpen-Chicago, Intersentia, 2021, (359) 363.
4. VN KINDERRECHTENCOMITÉ, *General Comment No. 12: The Right of the Child to be Heard*, UN Doc CRC/C/GC/12, 2009.
5. Zie m.b.t. het bindend karakter van de rechtspraak van het EVRM: A. BODNAR, “Res Interpretata: Legal Effect of the European Court of Human Rights’ Judgments for Other States Than Those Which Were Party to the Proceedings” in Y. HAECK en E. BREMS (eds.), *Human Rights and Civil Liberties in the 21st Century*, Dordrecht, Springer, 2014, 223-262.
6. Zie www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=160 (consultatie 18 maart 2022).
7. Zie bv. EHRM 2 februari 2016, 71776/12, *N.Ts. e.a. t. Georgië*, § 76.
8. Explanatory Memorandum to the Guidelines on child-friendly justice, Council of Europe 2011, par. 15; N. LOWE, “The impact of the Council of Europe on European family law” in J.M. SCHERPE (ed.), *European Family Law Volume I: The Impact of Institutions and Organisations on European Family Law*, Cheltenham, Edward Elgar, 2016 (95) 98.
9. Art. 6(1) VEU.
10. Art. 51(1) HvEU.
11. Explanations relating to the Charter of Fundamental Rights, 2007/C 303/02, p. 32 en H. STALFORD en M. SCHUURMAN, “Are We There Yet?: The Impact of the Lisbon Treaty on the EU Children’s Rights Agenda”, *The International Journal of Children’s Rights* 2011, 381-403, 398. Verord.Raad nr. 2201/2003, 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, *Pb.L.* 23 december 2003, nr. 338, 1 en Verord.Raad nr. 2019/1111, 25 juni 2019 betreffende de bevoegdheid, de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en betreffende kinderonvoering, *Pb.L.* 2 juli 2019, nr. 178, 1.
12. Art. 3 EVURK biedt het kind het recht om een mening te uiten, in art. 6 EVURK is dit recht gespiegeld als verplichting voor de rechter om het kind de kans te bieden om zijn of haar mening te uiten.
13. Guidelines IV(D) 44 en 46.
14. Artikel 24 eerste lid HvEU.

7. In de rechtspraak van het EHRM wordt het recht om te participeren beschermd door artikel 8 EVRM. Enerzijds is het recht erkend onder het recht op eerbiediging van het familieleven. Sinds *M. en M. t. Kroatië* is het erkend als het recht van de minderjarige om voldoende betrokken te zijn bij het besluitvormingsproces.¹⁵ Het recht om te participeren wordt onder artikel 8 EVRM ook overwogen bij de beoordeling van de rechtvaardiging van de inbreuk en de kwaliteit van het beoordelingsproces.¹⁶ Anderzijds is het recht van het kind om zijn mening te uiten ook erkend onder het recht op respect voor het privéleven, namelijk als een mogelijkheid voor de minderjarige om zijn recht op persoonlijke autonomie uit te oefenen.¹⁷ De erkenning van het recht om een mening te uiten op grond van artikel 8 EVRM als een recht van het kind, in plaats van als een onderdeel van de rechten van ouders, is een positieve ontwikkeling sinds de *M. en M.* uitspraak in 2015 waarin artikel 12 IVRK een rol heeft gespeeld.¹⁸

Het recht om een mening te uiten, is volgens het Hof echter niet absoluut. De vraag of de minderjarige gehoord moet worden of middels een vertegenwoordiger zijn mening kan uiten, hangt af van de specifieke omstandigheden van het geval, rekening houdend met de leeftijd en rijpheid van de minderjarige.¹⁹ De specifieke omstandigheden van het geval kunnen relevant zijn bijvoorbeeld voor de vraag of een vertegenwoordiger moet worden benoemd bovenop het feit dat de minderjarige al gehoord is door de rechter²⁰, of voor de vraag of een minderjarige nogmaals moet worden gehoord.²¹ Belangrijk is dat het recht van de minderjarige om te participeren niet kan worden ontnomen enkel op grond van het belang van het kind. Het belang van het kind kan alleen een rol spelen bij de vraag of er sprake dient te zijn van aanvullende kindparticipatie. Tot slot blijkt uit de rechtspraak een motiveringsplicht voor de nationale rechter bij beslissingen om de minderjarige niet (nogmaals) te laten participeren.²²

A. Participatievormen

8. Na de vraag of een minderjarige het recht heeft om zijn mening te uiten, volgt de vraag *hoe* een minderjarige zijn mening zou moeten kunnen uiten in een juridische procedure. Er is geen sprake van gemeenschappelijke terminologie voor de verschillende vormen van participatie in het mensenrechtelijk kader. Desalniettemin kunnen er in de kern vier vormen van participatie geïdentificeerd worden: directe participatie, vertegenwoordiging, indirecte participatie, en een formele procespositie in rechtszaken ofwel procesbekwaamheid.²³ *Directe participatie* betekent het rechtstreeks horen van de minderjarige door de besluitnemer, bijvoorbeeld de rechter. Deze vorm is opgenomen in artikel 12 IVRK, artikel 3(b) en 6(b) EVURK, en in de GCFJ.²⁴ Ook is het de meest voorkomende vorm van kindparticipatie in de rechtspraak van het EHRM. Het VN Kinderrechtencomité en de GCFJ spreken een duidelijke voorkeur uit voor directe participatie van het kind.²⁵ *Vertegenwoordiging* biedt het kind de mogelijkheid om te participeren door middel van een vertegenwoordiger. Vertegenwoordiging als participatievorm komt veelvuldig voor in het mensenrechtelijk kader, maar er is geen eenduidigheid met betrekking tot de terminologie, wie de vertegenwoordiger kan zijn en wat de voornaamste taak of het doel van een vertegenwoordiger moet zijn.²⁶ Hierover valt veel te zeggen, maar dat is gezien de omvang van deze bijdrage niet mogelijk.²⁷ De derde participatievorm is het *indirect horen* van minderjarigen. Hiermee wordt bedoeld de situatie waarbij een persoon of instelling de mening van de minderjarige opneemt in een rapport voor de besluitvormer zonder dat deze persoon of instelling de minderjarige vertegenwoordigt in de procedure. Deze participatievorm vloeit niet voort uit artikel 12 IVRK, maar is wel zichtbaar in de rechtspraak van het EHRM, het EVURK en de GCFJ.²⁸ Tot slot is er de mogelijkheid van een *formele procespositie* voor minderjarigen. Deze mogelijkheid wordt enkel in het EVURK geboden

15. EHRM 3 september 2015, 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, § 181; later ook bevestigd in EHRM 2 februari 2016, 71776/12, *N.Ts. e.a. t. Georgië*, § 78, en EHRM 19 juli 2016, 60281/11, *E.S. t. Roemenië en Bulgarije*, § 59.

16. EHRM 6 april 2010, 4694/03, *Mustafa en Armağan Akin t. Turkije*, § 22; en EHRM 8 oktober 2019, 58724/14, *Zelikhha Magomadova t. Rusland*, § 100.

17. EHRM 3 september 2015, 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, § 171; later ook bevestigd in EHRM 1 februari 2018, 51312/16, *M.K. t. Griekenland*, § 74.

18. Zie EHRM 3 september 2015, 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, §§ 171 en 181. Voor voorbeelden van uitspraken waarin het recht om te participeren wordt bezien vanuit het recht van ouders, zie o.a. EHRM 11 oktober 2001, 30943/96, *Sahin t. Duitsland*, § 46-47; EHRM 8 april 2004, 11057/02, *Haase t. Duitsland*, § 98; EHRM 21 juni 2007, 23499/06, *Havelka e.a. t. Tsjechië*, § 63; en EHRM 12 juli 2007, 39741/02, *Nanning t. Duitsland*, § 77.

19. EHRM 11 oktober 2001, 30943/96, *Sahin t. Duitsland*, § 73; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, *Sommerfeld t. Duitsland* [GC] § 71; EHRM 24 oktober 2006, 23547/06, *Gettiffe en Grant t. Frankrijk* (dec.); EHRM 16 oktober 2006, 32817/02, *Wildgruber t. Duitsland* (dec.); EHRM 25 september 2007, 28782/04, *Luig t. Duitsland* (dec.); EHRM 29 januari 2008, 42402/05 en 42423/05, *Wildgruber t. Duitsland* (dec.); EHRM 6 oktober 2016, 23280/08 en 2334/10, *Moog t. Duitsland*, § 78; EHRM 11 oktober 2016, 23298/12, *Iglesias Casarrubios en Cantalapiedra Iglesias t. Spanje*, § 36.

20. Zie bv. EHRM 15 mei 2003, 4783/03, *Paradis e.a. t. Duitsland* (dec.).

21. Zie bv. EHRM 10 november 2005, 40324/98, *Süss t. Duitsland*, § 97.

22. EHRM 8 april 2004, 11057/02, *Haase t. Duitsland*, § 97; EHRM 11 oktober 2016, 23298/12, *Iglesias Casarrubios en Cantalapiedra Iglesias t. Spanje*, § 42; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, *N.Ts. e.a. t. Georgië*, § 80.

23. Zie ook C.R. MOL, "Child Participation in Family Law Proceedings Compared" in W.M. SCHRAMA e.a. (eds.), *International Handbook on Child Participation in Family Law*, Cambridge-Antwerpen-Chicago, Intersentia, 2021, (335) 337.

24. Zie Guideline IV(D) 44 en Explanatory Memorandum GCFJ, par. 115.

25. General Comment No. 12, par. 35; Explanatory Memorandum GCFJ, par. 115.

26. Art. 12, tweede lid IVRK (zie ook General Comment No. 12, par. 36 en 37); Art. 4 (*the special representative*), 5(b) (*the separate representative*) en 5(c) (*the own representative*) EVURK; Guidelines IV(D) 37 en 40 (*representation in the child's own name*) en IV(D) 42 (*guardian ad litem or independent representation*); en EHRM 2 februari 2016, 71776/12, *N.Ts. e.a. t. Georgië*, § 74-76.

27. Zie voor een meer uitgebreide bespreking ook C.R. MOL, "Kinderparticipatie in Nederland: Wat kunnen we leren van het IVRK en het EVRM?" in J. TIGCHELAAR (ed.), *Actuele ontwikkelingen in het familierecht: Vijftiende UCERF symposium*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2021, (59) 68-70.

28. Art. 3(b) EVURK (zie ook *Explanatory Report to the European Convention on the Exercise of Children's Rights*, 25 January 1996, par. 45); Guideline IV(D) 44 (zie ook Explanatory Memorandum GCFJ, par. 115).

als optioneel en meest verregaande participatievorm.²⁹ Samen met het recht om een procedure te initiëren wordt een formele procespositie voor minderjarigen gezien als een stap verder dan kinderparticipatie richting *access to justice*.³⁰

B. Leeftijd en rijpheid als voorwaarde

9. Ongeacht de participatievorm is het recht om te participeren niet onvoorwaardelijk. De meest voorkomende voorwaarde in het mensenrechtelijk kader is de rijpheid of leeftijd van de minderjarige.³¹ In het mensenrechtelijk kader worden verschillende formuleringen gebruikt voor deze voorwaarde en verschillende interpretaties. Opmerkelijk is dat in zowel de HvEU als de Aanbeveling er geen rijpheidsvereiste is opgenomen voor het recht om te participeren. In de Aanbeveling wordt benadrukt dat er geen leeftijdsgrens dient te gelden voor het recht om te participeren, de reden waarom een rijpheidsvereiste ontbreekt in de HvEU is minder duidelijk.³² Met betrekking tot het gebruik van leeftijdsgrenzen als invulling van deze voorwaarde zijn er twee verschillende benaderingen: de idealistische benadering van het IVRK (en de GCFJ)³³ versus de pragmatische benadering zichtbaar in de rechtspraak van het EHRM (en het EVURK).³⁴

10. Artikel 12 IVRK biedt de minderjarige het recht om zijn mening te uiten indien hij 'in staat is zijn of haar eigen mening te vormen'. Volgens het Kinderrechtencomité dient er per geval een beoordeling van de *capacity* van het kind plaats te vinden.³⁵ Staten moeten daarbij uitgaan van een vermoeden van bekwaamheid.³⁶ De 'zich ontwikkelende vermogens' van de minderjarige – zoals geformuleerd in artikel 5 IVRK – moeten in overweging worden genomen en ook jonge kinderen moeten in de gelegenheid worden gesteld hun mening kenbaar te maken.³⁷ Daarnaast mogen staten volgens het Kinderrechtencomité noch in de wet, noch in de praktijk een leeftijdsgrens stellen aan het recht van het kind om zijn mening te uiten.³⁸ In het kader van familierechtzaken is de beoordeling van het vermogen van de minderjarige om

zijn mening te uiten geval per geval een ambitieuze taak en in die zin een idealistische benadering. Aangezien deze voorwaarde is opgenomen in het eerste lid van artikel 12 en dus moet worden gezien in het licht van alle aangelegenheden die het kind betreffen, is het de vraag of het Kinderrechtencomité de huidige interpretatie van deze voorwaarde wil handhaven, met name met betrekking tot familierechtzaken, en zo ja, hoe staten dit zouden moeten uitvoeren.

11. Het EHRM heeft meermaals moeten oordelen over de vraag of een minderjarige voldoende leeftijd of rijpheid had om te participeren in een familierechtszaak. Uit de rechtspraak blijkt dat de leeftijd en rijpheid van de minderjarige als belangrijke voorwaarde gelden voor het uiten van een mening.³⁹ In *M. en M. t. Kroatië* verwijst het EHRM naar en bevestigt het ook dit vermoeden van bekwaamheid aanbevolen door het Kinderrechtencomité.⁴⁰ Het EHRM spreekt zich verder niet uit in algemene termen over hoe deze bekwaamheid of de leeftijd en rijpheid van de minderjarige dient te worden vastgesteld. Wel heeft het EHRM in concrete zaken geoordeeld of minderjarigen oud genoeg waren om gehoord te worden. Door alle uitspraken van het EHRM over de toereikende of ontoereikende rijpheid samen te nemen, kunnen voorzichtige conclusies over leeftijdsgrenzen worden getrokken.⁴¹ Voor kinderparticipatie, met name het rechtstreeks horen door de nationale rechter, biedt de jurisprudentie duidelijke inzichten. Minderjarigen jonger dan 6 jaar worden als te jong beschouwd⁴², terwijl minderjarigen van 11 jaar en ouder consequent als voldoende rijp (*mature*) worden beschouwd.⁴³ Omdat er geen zaken zijn waarin het EHRM oordeelde over het wel of niet horen van een minderjarige tussen de 6 en 11 jaar, blijft dit een grijs gebied wat misschien in toekomstige rechtspraak kan worden verduidelijkt. Door enkel naar de leeftijd van minderjarigen te verwijzen, en dus niet rijpheid, is de rechtspraak meer pragmatisch. Leeftijdsgrenzen bieden een objectieve maatstaf voor het hoorrecht en zijn makkelijk toe te passen als vermoeden van bekwaamheid, zoals ook wordt erkend door het EVURK.⁴⁴

29. Art. 5(d) EVURK.

30. Zie BRUNING e.a., "Conclusion" in W.M. SCHRAMA e.a. (eds.), *International Handbook on Child Participation in Family Law*, Cambridge-Antwerpen-Chicago, Intersentia, 2021, 365 en Guideline IV(D) 34.

31. Zie o.a. art. 12, eerste lid IVRK; Art. 3 EVURK (*sufficient understanding*) en Guideline IV(D) 44 (*sufficient understanding*).

32. Zie C. MCGLYNN, "Rights for Children?: The Potential Impact of the European Union Charter of Fundamental Rights", *European Law Review* 2002, (387) 398.

33. General Comment No. 12, par. 21 en Guideline IV(D) 47.

34. Het volgt ook uit het EVURK, zie Explanatory Report 1996, par. 36.

35. General Comment No. 12, par. 20.

36. *Ibid.*

37. General Comment No. 12, par. 21.

38. *Ibid.*

39. Zie bv. EHRM 8 juli 2003, 30943/96, *Sahin t. Duitsland* [GC], § 73; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, *Sommerfeld t. Duitsland* [GC] § 71.

40. EHRM 3 september 2015, 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, § 184.

41. Zie ook C. MOL, "Kinderparticipatie in Nederland. Wat kunnen we leren van het IVRK en het EVRM?" in J. TIGCHELAAR (ed.), *Actuele ontwikkelingen in het familie-recht: Vijftiende UCERF symposium*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2021, (59) 62-64.

42. EHRM 8 juli 2003, 30943/96, *Sahin t. Duitsland* [GC], § 73-75; EHRM 9 juni 2005, 59008/00, *Siebert t. Duitsland* (dec.); EHRM 6 december 2005, 14600/05, *Eskinazi en Chelouche t. Turkije* (dec.); EHRM 6 december 2007, 39388/05, *Maumousseau en Washington t. Frankrijk*, § 79-80; EHRM 13 december 2011, 27853/09, *X. t. Letland*, § 71; EHRM 26 november 2013, 27853/09, *X. t. Letland* [GC], § 112; EHRM 9 september 2014, 43730/07, *Gajtani t. Zwitserland*, § 112.

43. EHRM 21 juni 2007, 23499/06, *Havelka e.a. t. Tsjechië*, § 62; EHRM 25 september 2007, 28782/04, *Luig t. Duitsland* (dec.); EHRM 3 september 2015, 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, § 184; EHRM 11 oktober 2016, 23298/12, *Iglesias Casarribios en Cantalapiedra Iglesias t. Spanje*, § 41-43; EHRM 8 oktober 2019, 58724/14, *Zelikha Magomadova t. Rusland*, § 116.

44. Explanatory Report 1996, par. 36.

III. Passend belang

12. Het tweede belangrijke thema met betrekking tot kinderpaticipatie is het passend belang (*due weight*) dat gehecht moet worden aan de mening van de minderjarige. Het is daarom relevant om te bespreken (A) wat met passend belang wordt bedoeld, (B) welke factoren meegenomen moeten worden in de weging voor passend belang, en (C) hoe de meest voorkomende factor, leeftijd en rijpheid van de minderjarige, moet worden toegepast.

A. Betekenis passend belang

13. Zonder passend belang is kinderpaticipatie in feite een loze oefening. Het recht om te participeren uit artikel 12 IVRK onderscheidt zich van de vrijheid van meningsuiting (art. 13 IVRK) omdat de mening van de minderjarige serieus moet worden meegenomen in de beoordeling. Dit volgt uit alle mensenrechtelijke bronnen.⁴⁵ De norm dat er passend belang aan de mening gehecht moet worden is onomstreden, maar wat eronder wordt verstaan en hoe het moet worden toegepast is minder eenduidig. Ten eerste is het belangrijk dat er bij kinderpaticipatie in familierechtszaken open vragen aan minderjarigen worden gesteld om de mening en gevoelens van de minderjarige mee te nemen in ruimere zin dan enkel met betrekking tot het te nemen besluit. De mening van de minderjarige is een belangrijk element in de beoordeling van het belang van het kind (art. 3 IVRK).⁴⁶ Dit vereist een open blik, waarbij de rechter soms moet of alleszins kan afwijken van de opties voorgedragen door ouders of anderen om tot een beslissing te komen waarin het belang van het kind vooropstaat.

14. De mensenrechtelijke bronnen bieden geen definitie van passend belang. Het kan niet *in abstracto* worden bepaald. Passend belang is afhankelijk van de concrete omstandigheden van het geval, de belangen van het kind, en de belangen van andere betrokken partijen in het concrete geval. Zoals volgt uit de rechtspraak van het EHRM, gaat het om het vinden van een balans. De mening van de minderjarige is niet noodzakelijkerwijs onveranderlijk of voldoende om andere belangen terzijde te schuiven.⁴⁷ De mening van de minderjarige, zijn belangen en de belangen van anderen, zoals die van ouders, moeten in de weegschaal worden gelegd en de afweging moet door

de besluitvormer naar behoren worden gemotiveerd. Kinderparticipatie vergt een zorgvuldige afweging, met inachtneming van de autonomie van de minderjarige en zijn welzijn. Door het afwegingsproces expliciet te maken en niet enkel de standaardformulering te gebruiken dat aan de mening van de minderjarige passend belang is gehecht, kan de positie van minderjarigen versterken.

B. Relevante factoren voor passend belang

15. Wetende dat rechters tot een zorgvuldige belangenafweging moeten komen waarbij de mening van de minderjarige passend gewicht krijgt, is de vervolgvraag of, en zo ja, welke relevante factoren er zijn voor het bepalen van passend belang. Het Kinderrechtencomité en de jurisprudentie van het EHRM bieden relevante factoren die in aanmerking moeten worden genomen. Zowel het IVRK, als het EHRM en andere bronnen noemen de leeftijd en rijpheid van het kind als belangrijkste factor voor de weging (zie hieronder). Het Kinderrechtencomité noemt daarnaast slechts één bijkomende factor voor passend belang: de impact van de beslissing op het leven van de minderjarige.⁴⁸ De vraag is echter of deze factor handvatten biedt om tussen verschillende familierechtszaken onderscheid te maken. De factor komt voort uit het eerste lid van artikel 12 IVRK waarin het recht op participatie betrekking heeft op *alle* aangelegenheden die de minderjarige betreffen, dus bijvoorbeeld ook participatie op school of in publieke debatten. In het bredere kader kan het zinvol zijn om te differentiëren tussen de impact van verschillende beslissingen, in het kader van familierechtszaken is het te verwachten dat alle aangelegenheden een grote impact (kunnen) hebben op het leven van de minderjarige. Deze factor is dan waarschijnlijk minder nuttig om tot een weging te komen tussen verschillende soorten familierechtszaken. Uit de jurisprudentieanalyse komen nog twee andere factoren naar voren: de consistentie en standvastigheid van de mening⁴⁹ en de potentiële beïnvloeding van de minderjarige.⁵⁰ Daarnaast komt in de rechtspraak van het EHRM naar voren dat het type procedure relevant is omdat het kan leiden tot een andere weging van de mening van de minderjarige. De verschillen tussen gezags-, omgangs-, jeugdbeschermings- en internationale kinderonvoeringszaken zitten in de belangen en de (potentiële) toekomstige gevolgen van de beslissing die moeten worden afgewogen.

45. Art. 12, eerste lid IVRK; Art. 6 EVURK; Guidelines III(A) 1 en IV(D) 45; Aanbeveling no. 1; Art. 24 HvEU; EHRM 25 januari 2011, 18830/07, *Plaza t. Polen*, § 71, later ook bevestigd in EHRM 3 oktober 2013, 7233/04, *Gobec t. Slovenië*, § 133; EHRM 23 oktober 2018, 23608/16, *Petrov en X t. Rusland*, § 108; EHRM 18 december 2018, 76598/12, *Khusnutdinov t. Rusland*, § 86 en EHRM 8 oktober 2019, 58724/14, *Zelikha Magomadova t. Rusland*, § 115.

46. VN KINDERRECHTENCOMITÉ, *General Comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1)*, 29 mei 2013, CRC/C/GC/14, par. 52-54; D. ARCHARD en M. SKIVENES, "Balancing a Child's Best Interests and a Child's Views", *The International Journal of Children's Rights* 2009, 1-21, 15-16; L. LUNDY, J. TOBIN en A. PARKES, "Art. 12 The Right to Respect for the Views of the Child" in J. TOBIN (ed.), *The UN Convention on the Rights of the Child: A Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2019, (397) 413.

47. EHRM 14 maart 2017, 36216/13, *K.B. e.a. t. Kroatië*, § 143, bevestigd in EHRM 9 april 2019, 878/13, *A.V. t. Slovenië*, § 72; EHRM 8 oktober 2019, 58724/14, *Zelikha Magomadova t. Rusland*, § 115; EHRM 29 oktober 2019, *Pisiča t. Moldavië*, § 65.

48. *General Comment No. 12*, par. 30. Zie ook L. LUNDY, J. TOBIN en A. PARKES "Art. 12 The Right to Respect for the Views of the Child" in J. TOBIN (ed.), *The UN Convention on the Rights of the Child: A Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2019, 2019, 414.

49. Zie bv. EHRM 3 oktober 2013, 7233/04, *Gobec t. Slovenië*, § 135 en 137.

50. Zie hieronder in IV.

C. Leeftijd en rijpheid als factor voor passend belang

16. De kernfactor voor passend belang is de leeftijd en rijpheid van het kind. Zowel in artikel 12 IVRK, de rechtspraak van het EHRM en andere mensenrechtelijke bronnen wordt deze factor in dezelfde adem genoemd als passend belang.⁵¹ Volgens het Kinderrechtencomité is de tweeledigheid van leeftijd en rijpheid belangrijk: er moet niet enkel gekeken worden naar de leeftijd van de minderjarige maar ook naar diens rijpheid.⁵² Op basis van o.a. de informatie, ervaring en omgeving van de minderjarige, alsook de sociale en culturele verwachtingen en de geboden ondersteuning, is de vraag in hoeverre de minderjarige de situatie en de mogelijke implicaties van de beslissing begrijpt.⁵³ Naarmate de minderjarige ouder wordt zal aan zijn mening steeds meer gewicht toegekend worden bij de beoordeling van het belang van het kind. De relatie tussen artikel 12, artikel 3, en het beginsel van 'zich ontwikkelende vermogens' uit artikel 5 IVRK is cruciaal in dit verband.

17. Uit de rechtspraak van het EHRM wordt duidelijk dat er hoe dan ook passend gewicht moet worden gegeven aan de mening van de minderjarige. Het is niet zo dat een minderjarige 'te jong' kan zijn en dat zijn mening daarom totaal niet wordt meegenomen. Afhankelijk van de omstandigheden van het geval kan het redelijk zijn minder gewicht toe te kennen aan de mening van een jonger kind of meer gewicht aan de mening van een ouder kind.⁵⁴ In de rechtspraak worden naast de leeftijd van de minderjarige ook aanvullende factoren genoemd voor het vaststellen van rijpheid: de intellectuele capaciteit van de minderjarige⁵⁵, de consistentie en sterkte van de mening⁵⁶ en het vermogen van de minderjarige om de gevolgen van de beslissing te waarderen of begrijpen.⁵⁷

IV. Beïnvloeding?

18. Beïnvloeding van het kind door een ouder is een onderwerp dat in de mensenrechtelijke bronnen niet vaak aan de orde komt, maar wel in de jurisprudentie van het EHRM en beknopt in de *General Comment* van het Kinderrechtencomité. Het is echter een

relevant thema in de context van familierechtszaken gezien het feit dat minderjarigen mogelijk in een loyaliteitsconflict kunnen komen tussen hun ouders of dat er sprake kan zijn van druk of manipulatie door een of beide ouders. In artikel 12 IVRK wordt enkel kort benoemd dat minderjarigen het recht hebben om hun 'eigen' mening 'vrijelijk te uiten'.⁵⁸ Hoewel het vrijwillige karakter en het standpunt tegen manipulatie duidelijk is, is het onduidelijk wanneer er sprake is van onevenredige beïnvloeding en wat de gevolgen daarvan zijn. Vanuit het EHRM is er meer houvast omdat het veelvuldig voorkomt dat een ouder klaagt dat de mening van de minderjarige is beïnvloed of gemanipuleerd door de andere ouder en het Hof zich daarom vaker uitlaat over onevenredige beïnvloeding. Er spelen twee vragen bij mogelijke onevenredige beïnvloeding of manipulatie: (1) wanneer is er sprake van onevenredige beïnvloeding? en (2) wat betekent dat met betrekking tot het passend belang dat aan de mening dient te worden gegeven?

19. Met betrekking tot de eerste vraag acht het EHRM in de meeste omstandigheden de nationale rechter goed in staat om te beoordelen of de mening van de minderjarige al dan niet was beïnvloed. De benoeming van een deskundige is niet noodzakelijk wanneer aantijgingen van beïnvloeding worden geuit, aldus het EHRM, maar de nationale rechters moeten de omstandigheden overwegen en dienen hun beslissing om wel of niet een deskundige te benoemen naar behoren te motiveren.⁵⁹ Uit de analyse zijn twee relevante aspecten voor de vaststelling van beïnvloeding naar voren gekomen: de consistentie en standvastigheid van de mening van de minderjarige, een factor die kan wijzen op een onafhankelijke mening of op een beïnvloede mening⁶⁰ en de rol van tijd, die op verschillende manieren invloed kan hebben op beïnvloeding.⁶¹

20. Indien er sprake is van onevenredige beïnvloeding ontstaat de vraag of dat impact dient te hebben en zo ja, welke impact op het gewicht dat aan de mening van de minderjarige wordt gehecht. De redenering van het EHRM op dit vlak is inconsistent. In twee zaken is het EHRM zeer expliciet in zijn oordeel dat het baseren van een beslissing op de mening van een minderjarige die duidelijk beïnvloed is door een

51. Zie Artikel 12 lid 1 IVRK; EHRM 25 januari 2011, 18830/07, *Plaza t. Polen*, § 71 (zie ook *supra* 44); Guidelines III(A) 1 en IV(D) 45; Aanbeveling no. 1; Art. 24 HvEU.

52. General Comment No. 12, par. 29.

53. General Comment No. 12, par. 29-30.

54. Zie MOL, Kinderparticipatie in Nederland, 2021, 64-65.

55. EHRM 3 september 2015, 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, § 186.

56. EHRM 10 januari 2008, 25706/03, *Glesmann t. Duitsland*, § 110-111; EHRM 25 januari 2011, 18830/07, *Plaza t. Polen*, § 86.

57. EHRM 21 februari 2012, 50216/09, *Döring t. Duitsland* (dec.); EHRM 3 oktober 2013, 7233/04, *Gobect t. Slovenië*, § 137-138; EHRM 18 december 2018, 76598/12, *Khusnutdinov t. Rusland*, § 86.

58. General Comment No. 12, par. 22.

59. Zie EHRM 8 juli 2003, 31871/96, *Sommerfeld t. Duitsland* [GC] § 71; EHRM 25 september 2007, 28782/04, *Luig t. Duitsland* (dec.); EHRM 29 januari 2008, 42402/05 en 42423/05, *Wildgruber t. Duitsland* (dec.); EHRM 18 december 2018, 76598/12, *Khusnutdinov t. Rusland*, § 87. Onder omstandigheden kan het wel nodig zijn om een deskundige te benoemen, zie EHRM 13 juli 2000, 25735/94, *Elsholz t. Duitsland* [GC], § 52.

60. Zie EHRM 25 september 2007, 28782/04, *Luig t. Duitsland* (dec.); EHRM 10 november 2005, 40324/98, *Süss t. Duitsland*, § 91; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, *N.Ts. e.a. t. Georgië*, § 82.

61. Zie EHRM 18 juli 2006, 26141/03, *Fiala t. Tsjechië*, § 103; EHRM 9 september 2014, 43730/07, *Gajtani t. Zwitserland*, § 111; EHRM 19 januari 2016, 36137/13, *G.B. t. Litouwen*, § 95; en Afwijkende mening van Judge Wojtyczek, EHRM 1 februari 2018, 51312/16, *M.K. t. Griekenland*, § 3.

loyaliteitsconflict of door oudervervreemding kan leiden tot een schending van het recht van de ouder op de eerbiediging van zijn familie- of gezinsleven onder artikel 8 EVRM.⁶² In een aantal andere zaken over omgang of gezag heeft het EHRM echter geoordeeld dat als de minderjarige vastberaden is, het in zijn belang kan zijn om aan zijn mening passend belang te hechten, ook al is de minderjarige vermoedelijk beïnvloed.⁶³ Het mensenrechtenkader met betrekking tot onevenredige beïnvloeding is tot op heden dus nog niet uitgekristalliseerd.

V. Informatieverstrekking en praktische zaken

21. Het laatste thema in het mensenrechtenkader is informatieverstrekking en praktische zaken, zoals de omgeving waar kindparticipatie plaatsvindt. Kinderparticipatie komt niet tot zijn volle recht wanneer minderjarigen niet weten dat zij het recht hebben om hun mening kenbaar te maken. Het belang van het informeren van minderjarigen tijdens alle fasen van het participatieproces wordt benadrukt door het IVRK, de GCFJ, het EVURK en de Aanbeveling.⁶⁴ Verrassend genoeg is het EHRM bij dit thema de vreemde eend in de bijt, maar verwacht wordt dat informatieverstrekking in toekomstige jurisprudentie wel aan de orde zal komen.⁶⁵

22. De minderjarige moet volgens het Kinderrechtencomité en de GCFJ op verschillende momenten geïnformeerd worden. Voorafgaand aan de procedure dient de minderjarige geïnformeerd te worden over de procedure, het recht om gehoord te worden, de beslissingen die genomen kunnen worden en de mogelijke gevolgen daarvan.⁶⁶ Tijdens de procedure moet de minderjarige geïnformeerd worden over onder andere de manieren waarop het mogelijk is om te participeren – bijvoorbeeld rechtstreeks of via een vertegenwoordiger – en wat de mogelijke gevolgen zijn van het uiten van zijn mening.⁶⁷ De minderjarige moet alle relevante en noodzakelijke informatie

ontvangen⁶⁸ bijvoorbeeld ook hoe, wanneer, waar en met welke aanwezigen de participatie plaatsvindt.⁶⁹ Nadat een beslissing is genomen, dient de uitkomst van de zaak gedeeld te worden met de minderjarige alsook de manier waarop de mening van de minderjarige is meegewogen in de beslissing.⁷⁰ Wie de verantwoordelijkheid voor het verstrekken van informatie dient te dragen, wordt ook besproken door het Kinderrechtencomité, de GCFJ en het EVURK. Voorafgaand aan de procedure ligt volgens het Kinderrechtencomité de verantwoordelijkheid voor informatievoorziening bij de instantie die het kind gaat horen, bijvoorbeeld de rechtbank, en bij de ouders of voogden van het kind.⁷¹ In de GCFJ wordt aanbevolen dat het kind rechtstreeks geïnformeerd wordt omdat ouders niet altijd alle belangrijke informatie objectief en onbevooroordeeld delen.⁷² Ook het EVURK erkent dat de rechter ervoor moet zorgen dat de minderjarige voldoende geïnformeerd is, vooral ingeval er geen onafhankelijke vertegenwoordiger is benoemd of als er redenen zijn om te denken dat de ouders de minderjarige onvoldoende hebben geïnformeerd.⁷³ Het EVURK ziet het informeren van de minderjarige wel als een van de taken van ouders als ondersteuning van de minderjarige.⁷⁴ Na afloop van de procedure is het volgens het Kinderrechtencomité de taak van de rechter om uit te leggen hoe de mening van de minderjarige is meegewogen, maar of dit ook betekent dat het aan de rechter is om de minderjarige te informeren over de uitkomst van de zaak is onduidelijk.⁷⁵ Volgens de GCFJ dienen minderjarigen middels voor hen begrijpelijke uitspraken geïnformeerd te worden over de afloop van procedures en kunnen (indien van toepassing) benoemde vertegenwoordigers de minderjarige ook informeren.⁷⁶

23. Naast het informeren van de minderjarige zijn er ook andere praktische zaken die belangrijk zijn voor de doeltreffende implementatie van kindparticipatie. Deze praktische zaken komen naar voren in de *General Comment* van het Kinderrechtencomité en uitgebreid in de GCFJ. Belangrijk is de omgeving waarin het gesprek plaatsvindt. Deze moet kindvriendelijk,

62. EHRM 14 maart 2017, 36216/13, *K.B. e.a. t. Kroatië*, § 143; EHRM 8 oktober 2019, 58724/14, *Zelikhha Magomadova t. Rusland*, § 115.

63. EHRM 10 november 2005, 40324/98, *Süss t. Duitsland*, § 95; EHRM 18 juli 2006, 26141/03, *Fiala t. Tsjechoë*, § 103; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, *N.Ts. e.a. t. Georgië*, § 82-83.

64. General Comment No. 12, par. 25, 41 en 45; Guidelines IV(A) 1-4, IV(B) 25, IV(D) 48-49, IV(E) 75; Art. 3(a) en 6(b) EVURK; en de Aanbeveling.

65. Zie bijvoorbeeld EHRM 8 oktober 2020, 80117/17, *C. t. Kroatië*, waarin wel een klacht wordt ingediend namens het kind met betrekking tot passende informatieverstrekking (§ 65) maar waar het Hof niet op deze afzonderlijke klacht ingaat. Zie ook C. MOL, "Kinderparticipatie in Nederland. Wat kunnen we leren van het IVRK en het EVRM?" in J. TIGCHELAAR (ed.), *Actuele ontwikkelingen in het familierecht: Vijftiende UCERF symposium*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2021, (59) 73-74.

66. General Comment No. 12, par. 25; Guideline IV(B) 25.

67. General Comment No. 12, par. 41; Guideline IV(D) 48-49.

68. General Comment No. 12, par. 41.

69. Explanatory Memorandum GCFJ, par. 50.

70. General Comment No. 12, par. 45; Guideline IV(E) 75.

71. General Comment No. 12, par. 25.

72. Guideline IV(A)

73. Explanatory Report 1996, par. 44.

74. Explanatory Report 1996, par. 22.

75. General Comment No. 12, par. 45.

76. Guideline IV(D) 49 en IV(E) 75.

kind-gevoelig en niet intimiderend zijn.⁷⁷ Daarnaast gaat het ook om de uitstraling en communicatievaardigheden van degene met wie de minderjarige spreekt. Het is belangrijk dat er sprake is van een gesprek met de minderjarige en niet een eenzijdige onderzanding.⁷⁸ Degene die de minderjarige spreekt, moet bereid zijn om te luisteren naar wat de minderjarige zegt en moet dat ook uitstralen.⁷⁹ De communicatie met de minderjarige moet respectvol zijn, inclusief, sensitief en op een niveau passend bij de leeftijd en het begrip van de minderjarige.⁸⁰ Om dit te bereiken, is het volgens zowel het Kinderrechtencomité als de GCFJ belangrijk dat professionals en anderen die met minderjarigen spreken training krijgen, bijvoorbeeld over kinderrechten en over communicatie met minderjarigen.⁸¹ Tot slot benadrukt het Kinderrechtencomité dat de minderjarige bij voorkeur gehoord moet worden onder voorwaarden van vertrouwelijkheid. Er wordt echter niet verder uitgesproken of er sprake dient te zijn van volledige vertrouwelijkheid, vertrouwelijkheid in zoverre dat de wens is van de minderjarige of vertrouwelijkheid enkel met betrekking tot de specifieke bewoordingen van het kind.⁸² De GCFJ benadrukt dat professionals zich moeten houden aan strikte regels van vertrouwelijkheid maar het is onduidelijk of dit ook betrekking heeft op bijvoorbeeld de rechter die een minderjarige rechtstreeks hoort.⁸³

VI. Tot slot

24. De verschillende internationale en Europese bronnen op het gebied van kinderparticipatie bieden als geheel een mensenrechtelijk kader voor kinderparticipatie en de procespositie van minderjarigen in familierechtzaken. Uit het bovenstaande blijkt het bestendige belang van artikel 12 IVRK en de aanbevelingen van het Kinderrechtencomité maar ook de manieren waarop andere Europese bronnen het kader van artikel 12 IVRK verder hebben ingekleurd. Van toenemend belang is artikel 8 EVRM en de bijbehorende rechtspraak van het EHRM waarin het recht van minderjarigen om te participeren zich ontwikkeld heeft. Dat neemt niet weg dat er meerdere open einden en discussiepunten zijn, bijvoorbeeld of minderjarigen procesbekwaamheid zouden moeten krijgen, of leeftijdsgrenzen wel of niet gebruikt moeten worden, en hoe onevenredige beïnvloeding herkend kan worden en welke impact dat zou moeten hebben op de participatie van minderjarigen. Een deel van deze discussiepunten worden uitgebreid besproken in mijn proefschrift⁸⁴ maar een compleet antwoord op de vragen vereist meer onderzoek, juridisch alsook empirisch en multidisciplinair. Dit zal ook blijken uit andere bijdragen in dit themanummer en toont dat de procespositie van minderjarigen een enorm interessant onderwerp is en zal blijven de komende jaren.

77. General Comment No. 12, par. 134(e); Guideline IV(D) 54.

78. General Comment No. 12, par. 43.

79. General Comment No. 12, par. 42.

80. Guidelines IV(D) 54, 56 en 57; General Comment No. 12, par. 134.

81. Guidelines IV(A) 14 en 15; General Comment No. 12, par. 134.

82. General Comment No. 12, par. 43.

83. Guideline IV(A) 10.

84. Zie voetnoot 1.